

T.QAYÍPBERGENOVTIŇ SHÍĠARMASINDA QOLLANILĠAN ANALITIKALIQ BAĠINIŇQILI QOSPA GÁPLER

Dárigúl Seydullaeva

Filologiya ilimleri kandidati, docent

Xúrziya Dauletmuratova - Inglis tili hám ádebiyatı kafedrası úlken oqıtıwshısı

Gáp - bul tolıq pikir yamasa ideyanı ańlatıwshı tildiń tiykarǵı birligi. Gáp bir yamasa bir neshe sózlerden, sonday-aq atlıqlar, feyiller, kelbetlikler hám gáp aǵzalarınıń basqa da bólimlerinen ibarat bolıp, túrli dúzilıw hám sırtqı kórinislerge iye bolıwı múmkin. Bul jerde T. Qayıpbergenovtıń shıǵarmasında qollanılǵan analitikalıq baǵınıńqılı qospa gáplerdiń qollanılıqın úyrenip shıqtıq.

Baǵınıńqılı qospa gáptiń bayanlawıshınıń quramına kirmeytuǵın qurallar arqalı bas gáp penen baylanısqan baǵınıńqılı qospa gáptiń qatnasınan dúzilgen qospa gápler analitikalıq baǵınıńqılı qospa gápti dúzedi.

Analitikalıq baǵınıńqılı qospa gápler baǵınıńqılı qospa gáptiń quramında baǵındırıwshı dánekerler, dánekerlik xızmettegi qatnaslıq sózler arqalı dúziledi. Analitikalıq baǵınıńqılı qospa gáptiń baǵınıńqılı qospa gápiniń bayanlawıshı óz baslawıshı menen bette, sanda kelisedi. Baǵınıńqılı qospa gáptiń analitikalıq túri quramındaǵı jay gáplerdi baylanıstırıwshı qurallardıń qatnasına qaray, dánekerli baǵınıńqılı qospa gáp hám qatnaslıq baǵınıńqılı qospa gáp bolıp ekige bólinedi.

Dánekerli baǵınıńqılı qospa gáp - bul gáptiń quramındaǵı jay gápler arnawlı baǵındırıwshı dánekerlerdiń qatnası arqalı baylanıladı. Dánekerli baǵınıńqılı qospa gápler, kóbinese eki komponentli bolıp, baǵındırıwshı dánekerler (eger, eger de dánekerinen basqası) intonaciya arqalı bólingen ekinshi komponenttiń aldında keledi.

Baǵındırıwshı dánekerlerdiń toparına **sebebi, óytkeni, sonlıqtan, sol sebepli, sol ushın, sonıń ushın, nege deseń, ne ushın deseń, nátiyjede, sonıń nátiyjesinde, sonıń saldarınan, sonıń arqasında, eger, eger de, onda** t.b. dánekerleri kiredi. Olar baǵınıńqılı qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdi mánilik jaqtan baylanıstırıp, bir pútin analitikalıq baǵınıńqılı qospa gápti dúzedi.

Baǵındırıwshı dánekerlerdiń qatnası arqalı dúzilgen baǵınıńqılı qospa gáplerdiń quramındaǵı jay gápler óz ara mánilik qatnaslarına qaray, sebep-nátiyje, hám nátiyje baǵınıńqılı qospa gáp bolıp ekige bólinedi. Bunda **eger, eger de** dánekerleri shárt dáneker dep atalǵan menen, baǵındırıwshı dánekerlerdiń sebep-nátiyje túrlerindey, analitikalıq baǵınıńqılı qospa gápti dúze almaydı. Ol bayanlawısh shárt meyilden bolǵan shárt baǵınıńqılı qospa gáptiń quramında shártlik mánini kúsheytıwshı qosımsha qural xızmetin

atqaradı. Haqıyqat shártlik máni baǵınıńqı qospa gáptiń shárt meyilden bolǵan bayanlawıshı arqalı bildiriledi. Sonlıqtan bul sıyaqlı gápler sintetikalıq baǵınıńqılı qospa gáptiń quramına kirgizilgeni maqul.

1. Dánekerler sebep-nátiyje baǵınıńqılı qospa gáptiń quramındaǵı jay gápler **sebebi, óytkeni, nege deseń, ne ushın deseń** t.b. baǵındırıwshı dánekerler arqalı baylanısıp kelse, onda bas gáp (nátiyje bildiriwshı jay gáp) burın, al sebep mánili baǵınıńqı qospa gáp (sebeup mánili jay gáp) soń keledi: Góne Urgenichten Annamurat degen jigit izine jaslarđıń bir toparın jámlegen, sebebi Xiywa xanına qarsı urısqa astırtın tayarlıq kórip atrıǵanbısh (T.Qayıpbergenov «Túsiniksizler» 347-bet). “**Al, izińizden kelip júrgen janashırlarıńız tuwralı hesh nárese bilmeymen, sebebi bul káraǵa heshkim kirgizilmeydi**” (T.Qayıpbergenov “Qaraqalpaq dástanı»)

2. Dánekerli nátiyje baǵınıńqılı qospa gáptiń quramındaǵı jay gápler **sonlıqtan, sol sebepli, sol ushın, sonıń ushın, nátiyjede, sonıń nátiyjesinde, sonıń menen, aqırında** t.b. dánekerler hám dánekerlik xızmettegi sózler arqalı baylanısıp kelse, sebep baǵınıńqılı gáp burın, al sebeptiń nátiyjesin bildiriwshı bas gáp soń keledi: “Orınbay endi xattı oqıtıp, kewli qarar tappadı, sonlıqtan nawadaǵı suwǵa talasqan baspaqlarday birin-biri iyterisip bir qısım tarı ushın ǵıyqtabas bolıp atrıǵan masaqshılardıǵa qızıǵıp qarap turıp, shabarmanǵa bet burdı”, “**Úyde Asan joq eken, sol ushın Ernazar kóp irkilgisi kelmedi**” (T.Qayıpbergenov «Baxıtsizlar» 162-bet).

Qatnaslıq baǵınıńqılı qospa gáp bul qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdiń qatnaslıq sózler hám shárt meyil forması arqalı baylanısqan túrleri analitikalıq baǵınıńqılı qospa gápti dúzedi. Bunday dúzilistegi gáp qaraqalpaq tilindegi sabaqlıq hám ilimiy miynetlerde dástúriy úyreniw boyınsha orın, shárt hám salıstırmalı baǵınıńqılı qospa gáplerdiń quramında úyrenilip kiyatır.

Haqıyqatında, qatnaslıq baǵınıńqılı qospa gáptiń quramındaǵı jay gápler baǵınıńqı qospa gáptiń bayanlawıshınıń shárt meyil forması hám dánekerlik xızmettegi qatnaslıq sózler arqalı bas gáp penen baylanıadı. Bul dánekerlik xızmettegi baylanıstırıwshı qurallardıń xızmetin qatnaslıq mánige ótken **kim, ne, qayda, qaydan, qanday, qalay, qay jerde, qansha, qanshelli, ol, sol, sonda, sonnan, sonday, solay, sol jerde, sonsha, sonshelli** t.b. sıyaqlı qatnaslıq sózler atqaradı.

Qatnaslıq baǵınıńqılı qospa gáptiń ózine tán ózgesheligi onıń quramındaǵı baǵınıńqı qospa gáp penen bas gápti baylanıstırıwshı qatnaslıq sózler bas gáptiń quramında gáp aǵzası xızmetin atqaradı. Qatnaslıq sózli baǵınıńqılı qospa gáptiń baǵınıńqı qospa gápi bas gáptegi qatnaslıq sózden bolǵan gáp aǵzasına qatnaslı bolıp, sonı túsindiriw arqalı bas gáp penen baylanıadı. Mısalı: “İyshan abıroyın qansha ósirgen sayın, adamlar oǵan sonsha

intıq boldı” (T.Qayıpbergenov «Túsiniksizler» 436-bet). “Eki inisiniń qansha shır-pırı shıqsa da, Aydos toydı oz oyındaǵısha ótkerdi” (T.Qayıpbergenov «Baxıtsızlar» 33-bet).

Solay etip analitikalıq baǵınıńqı qospa gápler baǵınıńqılı qospa gáptiń quramında baǵındırıwshı dánekerler hám dánekerlik xızmetin atqarıwshı sózler arqalı dúzilip ol baǵınıńqı qospa gápińiń bayanlawıshı óz baslawıshı menen bette, sanda kelisip keledi.

PAYDALANÍLGAN ÁDEBIYATLAR:

1. Dawletov M. Qaraqalpaq tilindegi qospa gaplerdin geypara teoriyalıq máseleleri. Nokis, 1993.
2. Dáwletov A., Dáwletov M., Qudaybergenov M. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. (Sintaksis) Nókis, «Bilim» baspası, 2010.
3. Dáwletov M., Seydullaeva D. Házirgi qaraqalpaq tilinde qospa gápler. Nókis «Qaraqalpaqstan» baspası, 2010.
4. Есенов Қ. Сабақтас құрмалас сөйлемнің құрылысы. Алматы, 1982.
5. Maxmudov N., Nurmanov A. Ózbek tilining nazariy grammatikasi. Tashkent, 1995.
6. Hajimov A. Házirgi qaraqalpaq tili sintaksisi. Nókis, 1990.